

تحلیل نقوش انسانی مرتبط با اسطوره های ایرانی بر روی آثار فلزی ساسانی

زهرا محسنی^۱

ابوالقاسم دادور^۲

سید علی اصغر میرفتاح^۳

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۷/۲۲

چکیده

انسان پیش از تاریخ تا پایان دوره تاریخی با ناشناخته هایی روبرو بوده که به مدد اسطوره سازی و ایجاد نمادهایی پر رمز و راز سعی در درک و شناخت آنها داشته و در پاره ای موارد آنها را بیاری خود خوانده است. این ناشناخته ها در مواردی در نمادهای مادی تجلی پیدا کرده اند. نمادهایی که بیان اعتقاد و باور افراد جامعه نسبت به اتفاقات پیرامون وی بوده است. نقوش دوره ساسانی در طرح های هندسی، اشکال جانوری، پرندگان، گل و گیاه و موجودات پنداری و اسطوره ای که برخی از آنها سابقه طولانی در فرهنگ ایرانی دارند با هدایت بخشی از باور و اعتقاد و جامعه پدید آمده اند. برای درک این پندارها و تجزیه و تحلیل آنها بر اطلاعات کافی احتیاج به دانش تاویل است. هنرمندان دوره ساسانی در نقش های نمادین بر روی اشیا فلزی نگاه به رمز و رازی دارند که بر اساس فلسفه وجودی فرهنگ و تمدن ساسانی پدید آمده اند. که در مواردی این فرهنگ به صورت اعتقاد و باور در گذشته دور و قبل از فرهنگ دوره ساسانی مورد توجه بوده است و به صورت یک اعتقاد و باور فرادادی در فرهنگ ساسانی جاری گردیده است. این مقاله با استفاده از شیوه های توصیفی، تحلیلی و تاریخی این ظروف و نقش مایه های آن را مورد بررسی قرار می دهد. اگر چه هیچ گاه نمی توان تفسیری قطعی از این نقش مایه ها ارائه کرد، اما پژوهش پیش رو، می تواند دیدگاه جدید و متفاوتی را برای تفسیر این دسته از آثار هنر ساسانی در اختیار پژوهش گران قرار دهد. از لحاظ شیوه گرد آوری مطالب و داده ها کتابخانه ای می باشد.

کلید واژه ها: فلز کاری، اسطوره، نقوش انسانی، ساسانی، هنر

^۱ ارشد پژوهش هنر، مدرس دانشگاه zahramohseni123@yahoo.com

^۲ پژوهش هنر، استاد تمام دانشکده هنر دانشگاه الزهراء(س) ghadadvar@yahoo.com

^۳ استادیار گروه باستان شناسی، عضو هیئت علمی، دانشگاه آزاد اسلامی ایهر ali.mirfattah@yahoo.com

مقدمه

هنر ساسانی وارث گذشته ایرانی است. هنر ایرانی در این دوره، صورتی ترکیبی است؛ یعنی با اینکه از شرق و غرب تاثیر پذیرفته بود اما در بوتۀ ملیت ایرانی گذاخته و با یک برنامه سیاسی، با هدف بازگرفتن اعتبار و افتخار گذشته هخامنشیان، بار دیگر به شکل هنر ملی در آمده است.^۱

این هنر، بیانگر موقعیت اجتماعی و مذهبی ایران در نیمه نخست سده اول میلادی است. در واقع، یک دولت مرکزی قدرتمند و یک موقعیت تثبیت شده مذهبی، زندگی روزمره را به نظم در آورده و تحت تاثیر قرار داد. این نظم در همه ابعاد زندگی ساسانیان متجلی شد؛ در هنر ساسانی تاکید ویژه ای بر نظم و روشن شدن طرح می شود که این امر، بازتابی از یک حکومت قدرتمند است. آثار به جا مانده از این دوره، دارای اهمیت خاص سیاسی، دینی و آیینی هستند و ظاهر آنان با نیازهای سلطنتی و آیین های مذهبی هماهنگ است.^۲ این دوره را می توان یکی از مهم ترین دوره ها در تاریخ هنر ایران دانست که رد پای مضامین هنری آن، در ایران پس از اسلام نیز مشاهده می شود؛ به گونه ای که همین امر، گاهی تاریخ گذاری اشیای بدست آمده را دشوار می سازد. در واقع، هنر در دوره ساسانی مفهوم کاربردی تری یافت. از این دوره، علاوه بر معماری و کتبه ها، نقاشی، موزاییک، سفالینه ها، شیشه گری، فلزکاری، منسوجات و حتی اسنادی از موسیقی به جا مانده است. اگر چه تا کنون، تنها آن دسته از آثاری که منعکس کننده زندگی و عقاید طبقه حاکم است مورد کاوش و مطالعه دقیق قرار گرفته است اما شاید حفريات باستان شناسی در آینده، در مراکز اقامت و حکومت ساسانیان، اطلاعات ما را در خصوص هنر این دوره افزایش دهد.

بیان مسئله

فلزکاری دوره ساسانی که در چند دهه اخیر با در نظر داشتن ابعاد مختلف فرهنگی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است به بیان موضوعات فرهنگی جامعه ساسانی در قالب نقش های هنری منجر گردیده است.

با مطالعه نقوش اشیا فلزی دوره ساسانی می توان به مضامین و مفاهیم فرهنگی، اعتقادی و اسطوره ای دست یافت که با فن شناسی و شیوه خاص و متفاوت نسبت به ادوار گذشته به منصفه ظهور

رسیده است. در این پژوهش تلاش بر اینست: تا مضامین و ویژگیهای نقش حکاکی شده بر روی اشیا و آثار فلزی را مورد بحث و مطالعه قرار دهد.

فلزکاری در دوره ساسانیان

فلزکاری در دوره ساسانی، مورد توجه گروه زیادی از هنرمندان بود که این امر می تواند با کاهش چشم گیر تعداد نقوش برجسته صخره ای در ایران، ارتباط مستقیم داشته باشد. آثار متعدد فلزی مربوط به این دوره، اغلب خارج از مرزهای ایران ساسانی یافت شده اند و همه در موزه های معتبر جهان نگهداری می شود. تعیین تاریخ و محل ساخت این ظروف دشوار است. ظروف فلزی دربار ساسانی همراه با تصاویر پادشاهان، بخشی از تبلیغ دولت بودند و به عنوان هدایایی برای هم پیمانان و حاکمان همسایه فرستاده می شدند. تعدادی از ظروف نیز به دستور فرمانروایان، نجیب زادگان و اعضای خاندان شاهی که بر بخش های مختلف ایران حکومت می کردند، ساخته شده اند. این اشیای فلزی، اغلب به شکل بشقاب های گرد، تنگ بیضی و گلدان گلابی شکل با گردن پهن هستند. تزئین این ظروف، به شیوه های متفاوت انجام شده؛ برخی از آنها، چکش کاری یا حکاکی و یا قلم کاری شده؛ اما گاهی پلاک هایی که از پیش و به طور جداگانه تزئین شده، روی این ظروف نصب شده اند.

در ابتدای دوره ساسانی، ظروف با تصویر نیم تنه پادشاهان، اعضای خاندان شاهی و بزرگان تزئین می شد، اما پس از برداشتن محدودیتی که شاپور دوم برای تولید ظروف نقره اعمال کرده بود، در سده چهارم و پنجم میلادی، تصاویر پادشاه و یا شاهزاده در حال شکار و نیز تصاویری از اعضای طبقه نجیب زادگان و خانواده شان متداول گشت. در سده های ششم و هفتم میلادی؛ مضامین دیونسیسیکی، با تاثیر از غرب معمول شد و تصاویر زنان رقصنده، نوازندگان و مراسم شادی و جشن، دستمایه هنر فلزکاران آن دوران قرار گرفت.^۳

برخی از این ظروف، دارای طرح هایی از حیوانات، گیاهان، اشکال هندسی و نیز موضوعات دینی و یا اساطیری هستند و برخی دیگر، تزئین خاصی ندارند. البته تمام ظروف فلزکاری عصر ساسانی، به دستور پادشاه وقت ساخته نشده اند و متعلق به دربار نیستند. بخشی از ظروف ساسانی، اشاره به پادشاه ویژه ای ندارند و نشان دهنده صحنه های جشن و شادی هستند برخی از پژوهشگران بر این باورند که این تصاویر با آیین آناهیتا، یزد بانوی آب و باروری ایران، مرتبط است اما برخی دیگر، آن را

مربوط به جشن های فصلی می دانند. این ظروف، صحنه هایی از مراسم انگور چینی، جشن ازدواج و نیز طرح های هندسی، گیاهی و جانوری را نیز بر خود دارند.

آلیاژی که این کاسه های کوچک فلزی با آن ساخته شده اند، حاوی مقدار زیادی مس است و به همین سبب، در مقایسه با ظروف نقره ای درباری ارزش کمتری دارند.^۴

تصاویری که در هنر ساسانی به کار گرفته شده، چنانچه از نقطه نظر اساطیری و فرهنگ ایران باستان مورد بررسی قرار گیرند، دارای مشخصه های خاصی خواهند بود، در هنر های تزئینی مضمون های حیوانات مانند: گاو، نر، اسب، قوچ، خروس و گیاهان مانند: انار و گل لاله و همچنین شخصیت های اساطیری، هر کدام در بردارنده معنای خاصی در فرهنگ، اقتصاد و مذهب هستند. علاوه بر این، می توان گفت این مضامین، تجلیلی از هدایا و نعمت های زندگی است که به شکل استعاره های تصویری بیان شده اند. ناگفته پیداست تمامی آنچه که در هنر های تزئینی ساسانی مورد ستایش قرار می گیرند، از بهترین و مفید ترین آفریده های خداوند هستند؛ جنگجوی شجاع و شکارچی قهرمانی که تاج بر سر دارد؛ محترم و به یقین بهترین پادشاه است. ملکه جوان و نجیب زاده ای که تصویرش روی سنگ قیمتی حکاکی شده، بهترین آفریده مونث است. اسب چابک، با ساز و برگ کامل و یال، بهترین مرکب است.^۵

تاریخ ساخت بیشتر این ظروف مربوط به سده های ۷ م. است؛ در این دوران هنر از انحصار کامل دربار خارج می شود و فرمانروایان و صاحب منصبان، اختیار تولید آثار هنری را به دست می آورند. تولید این ظروف، گسترده می شود و مضامین آن نیز متنوع می گردد. در این میان، طبیعی است که باور های و عقاید جامعه در این دوره بر روی نقوش هنری تاثیر گذار شود و دین زردشتی به عنوان دین رسمی دولت و مردم در تولید این مضامین هنری، نقش بسزایی را بازی کند.

یکی از مهم ترین ارکان دین زردشتی به عنوان دین رسمی دربار، ستایش زندگی مادی است. از هر زردشتی انتظار می رود که از زندگی مادی خود لذت ببرد و هیچ آسیبی به تن مادی خود نرساند. در دین زردشتی، زندگی مادی که در آن هیچ خللی ناشی از حمله اهریمن نباشد همیشه تحسین می شود. به نظر می رسد این باور مهم زردشتی می تواند بر برخی از آثار هنری آن دوره، سایه افکنده باشد.

مشخصات هنری دست ساخته های سیمین ساسانی

در طراحی ظروف نقره ساسانی هدف فلزکاران آراستن ظروف با نقوشی متناسب و در خور دربار پادشا هان ساسانی بوده است. در برخی از نقوش نیز طبیعت پردازی دیده می شود در بیشتر نقوش این ظروف تاکید بر قرینه سازی و پویایی، که از مشخصات و ابداعات هنرمندان ساسانی است، دیده می شود. همچنین در بسیاری از نقوش آثار سیمین دوره ساسانی، به ویژه حیوانات اساطیری، تاثیر هنر هخامنشی دیده می شود، زیرا ساسانیان خود را میراث دار هنر هخامنشی به شمار می آورند. هنرمندان ساسانی هیجان و تسلط و نیرو و قاطیعت را، که از ویژگی های این دوره بود، با هنر های تزئینی خود تلفیق کرده و در صحنه های هنری آثار بی نظیری را به وجود آورده اند که ویژه این دوره شناخته می شود. ((در بیشتر ظروف سیمین ساسانی، نقش اصلی تصویر شاه است. شاه در صحنه ها، مانند حجاری های دوران باستان، بزرگتر و با شکوه تر از دیگران در میان مجلس نقش شده است))^۶ در واقع، هنرمند عهد ساسانی با بهره گیری از ژرف نمایی مقامی بر جلال و عظمت پادشاه صحنه گذارده است. (تصویر ۱) جام ساسانی مانند نقش برجسته خاصیت نمایشی و روایی دارد و چون در کارگاه سلطنتی ساخته شده است شکوه پادشاه را تجلیل می کند.

هنرمند ساسانی در تجسم صحنه شکار و نخجیرگاه از ترکیبی منتشر و فشرده بهره جسته است. این فشرده گی و تراحم فضا با کثرت جانوران و اندازه بزرگتر پادشاه تشدید شده است و تنگی عرصه را بر حیوانات مختلف به نمایش گذاشته است. شاه با لباس فاخر به صورت سواره یا پیاده با ابزار جنگی خود به شکار مشغول است و کل صحنه در مجموع مفهومی عام از قهرمانی پادشاه را به پادشاه نمایش گذاشته است. ((در نقش پردازی حیوانات، هنرمندان اغلب صفت درنده خویی و شیطانی را بارز ساخته اند، گویی می خواسته اند آنها را مبین نیروهای ماوراءالطبیعه سازند))^۷ این اشکال بر روی این ظروف های تجملی بی شک علتی وجودی دارند. تصور می شود که این تصاویر در شرق نیز مانند غرب (از ابتدای دوران مسیحیت) انعکاسی از ذوق و میل اجتماع به داستان ها و شرح مسافرت ها در سرزمین های افسانه ای و پدیده های شگفت آور و راز آمیز و غیر انسانی و موحش اند. (تصویر ۲). (از دیگر ویژگی های بارز در ظروف سیمین این دوره این است که کوچک ترین ریز نقش ها (مانند دانه مروارید) نمادی ژرف و آیینی را در ورای خود دارد، و این گنجینه کهن و ارزشمند از نقوش جانوران، انسان ها و گیاهان مختلف، میراثی برای هنر اسلامی در سده های بعد گردید))^۸ البته بسیاری از

جانوران واقعی، که به صورت تنها یا با دیگر همنوعان خود کارمایه بخشی از طرح‌ها را می‌سازند، ممکن است هیچ معنای نمادینی نداشته باشند و تنها به این دلیل به نمایش درآمده باشند که ساسانیان مثل پیشینیان خود و جانشینان آنان در ایران، به جانوران علاقه‌ای وافر داشتند و این موضوع به تخیل آنان می‌افزود و محرک مهارت آنان در تصویر کردن آنها بود. اغلب آنها در حالتی آرام دیده می‌شوند، در آرامش است. طبیعت در حالتی که از تهدید انسان در امان اند، و گاه در نبردی بی‌امان با یکدیگر و مبارزه تا سر حد مرگ.

بدنه تحقیق

الف) شناسی فلزکاری در هنر ساسانی

روش ساخت و اجرای تکنیک‌های فلزکاری در دوران اولیه ساسانیان، بسیار جالب و در عین حال پیچیده است. اغلب قطعات فلزی به دست آمده نشان می‌دهد که آن قطعه باید ریختگی یا چکش کاری شده و در بعضی مواقع باید به طور یقین با چرخ تراشیده شده باشد. این امر موید آن است که فلزکاران از روی چرخ سفالگری، چرخ تراشی برای خود تهیه کرده‌اند که با آن چرخ ابتدائی، کارهای چرخشی بسیار ظریفی می‌ساخته‌اند که پس از اتمام کار حکاکی و یا قلمزنی روی فلزات انجام گرفته است.

روش ساخت آنها به ویژه در سده‌های سوم و چهارم که دوران رونق آنهاست، چنین بود که هر یک از عناصر تزئینی یک اثر جداگانه ساخته می‌شد و سپس آنها را پس از مطلا کردن بر روی شی مورد نظر جوش می‌دادند. این روشی کاملاً ایرانی است و کهن‌ترین نمونه‌ی شناخته شده‌ی این نوع

ظروف، قاب زیویه است. در برخی از اشیاء ابتدا آنها را برجسته کاری کرده و سپس حکاکی کرده اند. در این مورد با برگ نازگی از نقره، پستی و بلندی های شی را پوشانده و آن را دارای جدار مضاعف کرده اند. برخی دیگر از ظروف ریخته گری و قالب ریزی شده اند. و در آثار متاخر تمام تزئینات ظرف فقط کنده کاری شده است.^{۱۱} تکنیک ساخت ظروف متفاوت بوده و به خصوص در اواخر دوران ساسانی ترصیع و حکاکی با مهارت انجام می شده است.^{۱۲}

ب) توصیف نقش در اشیاء فلزی ساسانی

ظروف فلزی ساسانی با تصاویر منقوش بر آن از زیباترین و تحسین برانگیز ترین آثار به جامانده از این دوره اند و به همین سبب توجه بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب نموده اند. از این لحاظ می توان نقوش و نمادهای محکوک بر روی آثار فلزی شامل هفت گروه می باشند:

اولین: گروه های خدایان باستانی (اسطوره های انسانی)

دومین: گروه نمادهای حیوانی

سومین: گروه نمادهای گیاهی

چهارمین: گروه نمادهای انتزاعی (هندسی)

پنجمین: گروه طبیعی

هفتمین: گروه سماوی

بنابراین نقش مایه های دوران ساسانیان پیش از آن که جنبه ی تزئینی داشته باشد حامی پیامی هستند و مقصودی در آنها نهفته است. بی تردید این نقوش تصورات نیرومندی را در خود می پروارند که رابطه ای نمادین با درون مایه خویش دارند. غالباً در تمامی آثار هنری دوره ی ساسانی و رد پای از عناصر سمبلیک به چشم می خورد که حاکی از عجز شدن این شیوه با هنر می باشد. آنچه نمایان است نقوش انتزاعی، جنبه تزئینی صرف نداشته و علاوه بر آن در درون خود جلوه و نماد دیگری را القا می کنند. در این دوره سعی داشتند بیشترین پیام را با سبک ترین نقوش برسانند به همین دلیل به جای استفاده از نقوش واقعی از عناصر انتزاعی استفاده می کردند^{۱۳}

بررسی توصیفی - تحلیلی نقوش اشیا برخی از ظروف فلزی ساسانی

استفاده از موضوعات نمادین برای القای معانی در دوره های مختلف سابقه و رواج دارد هنرمندان با داشتن فضایی برای ابراز نیازهای خود و مردم، همچنین بیان موضوعات مختلف فرهنگی، اجتماعی و مذهبی جامعه، دست به تصویر نقوشی معنا دار زده اند.

ورثرغنه (بهرام): (Verethraghna)

معنای سمبلیک: خدای سلحشوری، مهاجم و نیرومندی پیرومند در مقابل دیوان و همچنین مظهر خانواده می باشد.

بشقاب سیمین حکاکی شده در قرن چهارم میلادی سوار کاری شاپور دوم و جنگ با دو گراز قوی هیکل را نشان میدهد. پادشاه تیر و کمانی در دست دارد که از ویژگیهای سلحشوری پادشاهان ساسانی است و یکی از نقش مایه های کلاسیک در دوره ساسانی محسوب می شود. شاپور در این بشقاب سوار بر اسب است و به سمت راست می تازد، یکی از گرازها از پای در آمده و به زمین افتاده زیر پای اسب افتاده در حالتی که پای چپ این گراز تا اندازه ای کشیده شده و پای راستش به زیر بدن خم شده و پای راست عقب بیرون افتاده است ترسیم این حالت در حقیقت برای از پای در آمدن کامل گراز به خاک افتاده است. بالا بودن دست های اسب نشان از یک نقش سنتی است. زیرا در بیشتر تصاویر شکار دوره ساسانی اسب را که به صورت چهار نعل و با بلند بودن دشت ها حک شده اند، تمام نقش نگاره های این بشقاب نیم رخ تصویر شده اند ولی صورت شاه به صورت تمام رخ به تصویر کشیده شده است. این تصاویر پر کار با نقاست ظرف در یک هماهنگی کامل است. نواری زراندود لبه داخلی بشقاب و پایه ظرف را در بر گرفته است. این همنشینی نقره و طلا در ایجاد نقش هم رعایت شده است. نقوش ظرف درون ظرف به طور جداگانه ساخته شده و سپس به صورت برجسته و در حالتی زراندود بر سطح بشقاب قرار گرفته اند. تکنیک و شیوه کار و هنر مندی سازنده این ظرف نفیس بیان شجاعت و محبوبیت شاپور دوم می باشد. شجاعت را از نقش شکار این شاه و آمادگی جسمانی او در نقش نمایان است در می یابیم و محبوبیت شاه از اقدامات تاریخی او درک می کنیم. شاید به توان گفت که مغلوب شدن گراز حکایت از حمله شاه به دشمنان و یا به اطاعت و آوردن سرزمینهای شرقی ایران که همواره در دوره ساسانی ناآرامی ایجاد می کردند باشد و قبول

اینکه گراز احتمالا نام تباری قدرتمند در بخش شرقی ساسانی بود دور از ذهن نیست. زیرا در ستون تاریخی یادی از این تبار شده است (تصویر ۳) (جدول ۱ و ۲)

تیشتریه (Tishtrya)

معنای سمبلیک: نمود طبیعی باران، سرچشمه باروری، با شعرای یمانی و صورت کلب اکبر شناسایی شده است و نشان دهنده روزهای پیش از فصل باران، سرور همه ستارگان، دور کننده دشمن و بیماری ها، تجسد تیشتر برابر با تجسد ورثرغنه است.^{۱۴}

یکی از ظروف نقره نفیس دوره ساسانی با تصاویری نمادین از جهان هستی با نقش زنی فلوت زن است. زنی آراسته سوار بر حیوانی اساطیری با موهای بلند و سر بندی بر سر و اندامی موزون. لباس آستین دار بلندی بر تن و کمربندی بر آن این نوع پوشش یادی از سنتی مستوری کهنه معابد و یا ایزدان پیش از تاریخ دارد که تا دوره ساسانی ادامه پیدا کرده است. این ایزد فلوتی را می نوازند که می تواند نوای آن صدایی آگاهی بخش باشد که از جمله وظایف این ایزد بوده است. چرخش بالاتنه مرد جوان به طرف عقب و حرکت حیوان اساطیر با سری شبیه اژدها و بدنی گر به سان و بال گشوده شبیه بال عقاب بطرف جلو حرکت به طرف مقصد را نشان میدهد. به طور کلی سوار شدن جوان بر حیوان بالدار که در حال پرواز بر روی دریاست و تصویر ماهی آن را القا می کند و نیز رویش گیاهان در ساحل دریا که به صورت چند نماد تجلی پیدا کرده اند حاکی از رویش مجدد زندگی و طبیعت می باشد. و از آنجا که آب و ماهی در رابطه مستقیم با ماهیت ایزد تیشتر است می توان گفت هنرمند حکاک ایزد تیشتر را به نوعی نمایش داده است. همان طور که تفسیر شد ایزد تیشتر در دوره ساسانی نماد باروری، حاصلخیزی، باران زایی و برکت بوده و بهمین جهت از اهمیت زیاد داشته و در هنر نگارگری نقش بسزایی را به خود اختصاص داده است. نماد این ایزد در دوره ساسانی همچنین به صورت نقش جانوری نمود پیدا کرده است.

در حاشیه لبه این ظرف سیمین یک ردیف موتیف قلب مانند تزئین شده است. در کل می توان گفت نقش این بشقاب نمایانگر اولین نماد تیشتر است که در شب اول ماه تیر به شکل یک مرد جوان بلند بالا بسیار ظریف، توانا و ابک در فروغ پرواز می کند. با توجه به نقش آب، ماهی و گیاهان در حال رشد می توان گفت که این تصویر نشان دهنده هماهنگی و نظم دنیاست. (تصویر ۴) (جدول ۱ و ۲)

سروش (سرعوشه) (Sraosha)

معنای سمبلیک: سروش نخستین آفریده اورمزد، همچون جنگجوی مسلح توصیف شده است و بهترین نابود کننده دروغ است، فرشته ای که پاسبانی شب با اوست و نگهداری آفریدگان ایزدی در هنگام تاریکی اهریمنی سپرده بدوست.

اولین کسی که زبان به ستایش خداوند و نیایش امشاسپندان گشود،^{۱۵} و از شخصیت های محبوب باورهای ایران باستان به شمار می رود.^{۱۶}

نقش جانور درون حلقه، در "بشقاب نقره زر اندودی گروهی از جام ها و تنگ های ساخته شده از فلز گرانها یا مفرغ عمدا با نقوش جانوران و هیولاها تزئین شده اند. در این یک بشقاب نقره ای از قرن ۵-۶ به طور ویژه ای محسوس کننده است. که به صورت برجسته با جزئیات حکاکی شده است." در این اثر خروسی در مرکز ظرف و درون دایره ای قرار دارد. خروس بر گردنش نوارهای سلطنتی آویزان کرده است. که احتمالا مظهر فر شاهی می باشد. و دم های آن با ریتم خاصی مرتب شده است. صورت این جانور از نیم رخ و تمامی پرهایش با بافت مشخص شده اند. فضای روبروی خروس کمی خالی است که این باعث تقویت بصری در اثر شده است. همان طور که گفته شد خروس از دیر باز نزد آریایی ها تکریم می شد، و آن مرغ را سروش پاک می خواند و بانگ آن را موجب طرد آفت از عالم می شمردند. بنابراین وجود این جانور درون حلقه ی مقدس نمی تواند نا مرتبط با سرشت پاک این جانور باشد. و ترکیب این طرح با دایره، یعنی شکل دلخواه هنرمندان ساسانی پایه گذاری شده، به طور موزونی ترتیب یافته است. (تصویر ۵) (جدول ۱ و ۲)

آناهیتا (Ardvi sura)

معنای سمبلیک: نماد تیز پروازی و بلند پروازی، اهورمزدا، آزادی، امپراطوری، جوانمردی، سرعت، قدرت، شیطان و نماد شمس و تمام ایزدان. شاهین با بالهای گشوده نماد حمایت الهی می باشد.^{۱۷}

یکی از جانورانی که نقش آن مورد توجه در دوره ساسانی است نقش عقاب است. در بشقابی از دوره ساسانی عقاب به همراه آناهیتا نقش شده است. این ترکیب اشاره به موقعیت و اعتبار فرهنگی این دو عنصر فرهنگی دوره ساسانی است. این بشقاب بر اساس سبک و شیوه کار به اواخر دوره ساسانی

منسوب شده است. تصویر ایجاد شده در داخل بشقاب بر اساس سبک و شیوه کار به اواخر دوره ساسانی منسوب شده است.

تصویر ایجاد شده در داخل بشقاب زن برهنه ای را نشان میدهد که دستانش به بدن عقاب متصل است و پاهای عقاب بدن زن را نگاه داشته است.

عقاب در این بشقاب (سینی) از روبرو مجسم شده و صورتش از نیم رخ نمایان است. در کل فرم این پرنده به صورت خشک و رسمی نشان داده شده و گویی موظف به انجام وظیفه ای است که برایش تعیین شده است. سر وی به سمت راست چرخیده و چهره ای آرام دارد. این در حالی است که دو نفر که در پایین تصویر به صورت کوچک ترسیم شده اند، اگر چه نقش مهمی را بعهده ندارند ولی یکی از آنها کمانی در دست دارد و چون به صورت عریان تصویر شده اند شاید بتوان گفت که پیوند با آناهیتا داشته اند. با توجه به اینکه در ترسیم زنان از دورانهای بسیار دور به صورت مستوری انجام شده است و در دوره ساسانی هم مستوری رعایت می گردید .

چنین به نظر می رسد این شیوه تأثیری است که هنر روم در اواخر دوره ساسانی برهنر ایران داشته است ؛ با توجه به نقش اصلی این بشقاب که تصویر عقابی با قدرت را نشان می دهد شاید یادآور این مطلب باشد که عقاب یا شاهین نمادی از فره ایزدی در ایران باستان بوده و پرنده ای خوش یمن و مقدس به شمار می رفته است.

این پرنده در دوره ساسانی مقامی ایزدی داشته و نمادی از ایزد بهرام است.

در دو سوی نقش مرکزی با عقاب تنومند ترسیم شده دو درخت با گل های نیلوفر قرار گرفته که نشانه ایزد بانو آناهیتا است هر شاخه درخت دارای شش گل کوچک نیلوفر بوده و در انتها به یک گل نیلوفر بزرگ منتهی می شود. در حاشیه ظرف یک نقش تزئینی دیده می شود که در پیچ و خم های آن گل، برگ، حیوانات و پرندگان ترسیم شده است.

در فرهنگ کهن ایران گل نیلوفر (لوتوس) جایگاه نگهداری تخمه یا فر زردشت است که در آب نگهداری می شد. یک حاشیه باریک از بیضی های کوچک به صورت گردبندی دور ر حاشیه گیاهی قرار گرفته است زینت بخش لبه ظرف است. در توصیف کلی این بشقاب که بسیار استادانه فراهم آمده می توان گفت که دیدی مذهبی دید گاه اصلی هنرمند بوده است. با قبول نقش بانوی ترسیم

شده در بشقاب مورد توصیف می توان گفت که این ایزد بانو به عنوان تجسم آسمانی و زمینی آب در جهان بینی زردشتی و نماد باروری، برکت و حاصلخیزی است و گل او گل نیلوفر است. اهمیت ایزد آناهیتا در دوره ساسانی بیشتر به دلیل آن است که اردشیر بابکان و نیایش موبد معبد آناهیتا در استخر بوده اند. اوج قدرت این ایزد بانو در دوره ساسانی بخشیدن حلقه سلطنت و فر به نرسی شاه ساسانی در نقش رستم نزدیک تخت جمشید است. (تصویر ۶) (جدول ۱و۲)

جدول ۱. انتخاب نقوش، آنالیز شده (ترسیم از نگارندگان)

بشقاب با نقش عقاب و زن^{۲۱} تصویر شماره ۶	بشقاب با نقش خروس درون حلقه ی مقدس^{۲۰} تصویر شماره ۵	آناهیتا بر روی حیوان اساطیری^{۱۹} تصویر شماره ۴	بشقاب شاپور دوم در حال شکار گراز^{۱۸} تصویر شماره ۳

جدول ۲. مشخصات نقش مایه های به کار رفته در آثار فلزی دوره ساسانی (ترسیم از نگارندگان)

نقش	مواد اولیه	تکنیک	نوع ظرف	فرم	ابعاد	موضوع	مکان نگهداری	قرن (میلادی)
انسانی (اهرام) شماره ۱	سیمین	نقره زراندود	بشقاب	دایره	۳۴CM قطر	بشقاب شاپور دوم در حال شکار گراز	مجموعه آقای کریستوس باستیس	۴ میلادی
اسطوره انسانی زن (تیشتر) شماره ۲	سیمین	نقره کاری	بشقاب	دایره	۲۰/۸ قطر	زنی فلوت نوازی همراه حیوان بالدار	موزه لینگراد	۶-۷ میلادی
اسطوره انسانی (سروش) شماره ۳	سیمین	نقره زراندود	بشقاب	دایره	۲۷/۷	خروس در حلقه مقدس	؟	۵-۶ میلادی
اسطوره انسانی (آناهیتا) شماره ۴	سیمین	نقره اندود	ابریق	گلابی شکل پایه دار	۳۴CM	بانوان رامشگر	آرتور ساکلر موزه ی متروپولیتن	؟

نتیجه گیری

هنر دوره ساسانی ماهیتا دینی و برگرفته از دستاوردهای ادوار پیشین ایران بود. دوره ساسانی معمولاً نقوش به صورت نمایشی به شیوه برجسته تصویر سازی شده اند. در بین هنرهای این دوره فلزکاری، یکی از شاخه های مهم هنری در این دوره به شمار می آید که آثار متعددی نیز از آن به جا مانده است. ظروف فلزی دربار ساسانی همراه با تصاویر پادشاهان، بخشی از تبلیغ دولت بودند و به عنوان هدایایی برای هم پیمانان و حاکمان همسایه فرستاده می شدند.

در این میان از بین آثار فلزی این دوره تعداد ۴ نمونه که شاخص ترین می باشند انتخاب شده است بنا براین نقش ایزدان بر روی بعضی از ظروف و اشیا مفرغی و فلزی اشاره به استفاده از این اشیا و ظروف در مراسم خاص مذهبی و اعتقادی است. در کل می توان گفت که کلیه اشیا با نقش ایزدان هورایی اشیا مذهبی و اعتقادی هستند. بدیهی است این نقوش نمی تواند به صورت نقوش معمولی و کاربردی مورد پذیرش قرار داشته باشند زیرا که نقش ایزدان در زندگی انسانها نقشی مقدس و اسطوره ای است و نقوش مقدس جایگاهی در لوازم معمولی نداشته اند بنا بر این هنر از لحاظ ساسانیان کالا تجربیدی و انتزاعی بوده است و بسیاری از مضامین و انگاره های هنر ساسانی ریشه در فرهنگ های گذشته پیش از ساسانی چون جوامع پیش از تاریخ، تمدن ایلام، فرهنگ های گذشته تاریخی(چون حسنلو، زیویه، لرستان و ...) خاصه تمدن هنر هخامنشی و پارتی دارد.

در دوره ساسانی جانوران اساطیری بخش جدایی ناپذیر نقوش رایج در این دوره هستند این ترکیب های خیال انگیز علاوه بر جنبه تزئینی، همواره ذهن بشر را به سوی تخیل و تفسیر آنها سوق می دهند

بنا بر این گروه بزرگی از فلزها ساسانی دارای نمادهای حیوانی هستند که جزو مظاهر ایزدانی گوناگون به شمار می آیند. نکته قابل توجه در همه ی این نقوش حیوانات اساطیری، این است که احتمالاً از این فلزها جهت نگهبانی استفاده می شده و نمادی از محافظت و پاسداری بوده اند. همچنین در بعضی از موارد این حیوانات از ایزدان طلب یاری دارند.

در یک نتیجه گیری کلی از دیدگاه های آماری نقش های حیوانی بیش از دیگر نقش ها مورد استفاده قرار گرفته است. زیرا آنجا که القا قدرت و توانمندی است حیوانات جایگاه پیدا می کنند.

چنانچه شیر مظهر خورشید و به عبارتی مظهر مهر در دنیای مادی از قدرت و صلابت خواص برخوردار است و قدرت گاو نر قدرت پادشاه است. جمع نقوش گیاهی، انسانی و حیوانی بر روی بعضی از آثار نگاهی جامع بر وظایف اسطوره ها است که در کل میتوان بیان قدرت اهورمزدا باشد زیرا که هر یک از ایزدان عهده دار وظایفی از نیروی کل یا اهورمزدا هستند. ناگفته نماند تمام این مضامین، به زندگی مادی و ستایش آن اشاره دارد. هر زردشتی، موظف است به زندگی و تن مادی خود ارج نهد و از مواهب مادی بهره برد. این دنیای مادی، آفریده اهوره مزدا است و اگر چه اکنون دچار حمله اهریمن گشته، اما این وعده داده شده که با نابودی اهریمن بار دیگر، سراسر نیکی خواهد شد. زنان زیبا، رقص، موسیقی، کودکان، حیوانات مفید، میوه های گوارا، همگی بیانگر زندگی آرمانی است که به هر زردشتی وعده داده شده و پس از نابودی کامل اهریمن نصیبش خواهد شد. زندگی، بدون کژئی ها و ناراستی هایی که اهریمن وارد کرده و برابر با آنچه که در آغاز، پیش از حمله اهریمن وجود داشته است. چیزی شبیه به بهشت اسلامی با همان زندگی موعود که در انتظار نیکوکاران است و شاید به همین سبب کاربرد این ظروف در ایران اسلامی نیز رواج داشت. نظم دیداری موجود در این ظروف نیز یادآور همان نظم اهورایی است که با حمله اهریمن از بین رفته اما وعده بازگشت دوباره آن داده شده است. ناگفته پیداست که برای یک اثر هنری ناب، نمی توان معنا و تفسیر مشخص و دقیقی ارائه کرد. ظروف فلزی ساسانی نیز از این قاعده مستثنی نیستند؛ این آثار، به سبب نیازهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و مذهبی آن دوره تولید شده اند و درک این نیازها در دنیای مدرن به راحتی امکان پذیر نیست. در واقع، یکی از دلایل ماندگاری این ظروف و جلب توجه محققان پس از حدود ۱۳ قرن نیز، همین مبهم و چند معنا بودن آنهاست که این را می توان از ویژگی های هر اثر هنری ناب دانست.

پی نوشت ها

^۱ گیرشمن، رومن (۱۳۵۰)، هنر ایرانی در دوران پارسی و ساسانی، ترجمه بهرام فره وشی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص ۱۳۴.

^۲ Harper, Prudence, O. (1976) *The Royal Art of Sasanian Empire*. New York: Asia Society, p.592.

^۳ Chegini, N.N., Nikitin, A.V., (1996), *Sasanian Iran-Economy, Society, Arts and Crafts*, History of - Civilization of Central Asia, The Crossroads of Civilizations A.D. 250 TO 750, ed. B.A. Litvinsky, UNESCO, p.71.

^۴ Harper, Prudence, O. (1976) *The Royal Art of Sasanian Empire*. New York: Asia Society, p.590.

^۵ Azarpay, G (2000), "A Sasanian Art Beyond the Persian World", *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Rejection and Revival C.238 B.C.* p.74.

^۶ همان، ص ۲۰۴

^۷ همان، ص ۲۱۹

^۸ پوپ، آرتور و فیلیس اکرم (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا به امروز، جلد دوم، (ویرایش سیروس پرهام)، تهران، نشر علمی فرهنگی، ص ۹۱۵

^۹ زمانی، عباس (۲۵۳۵)، تاثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی، تهران، انتشارات اداره نگارش وزارت فرهنگ و هنر، ص ۱۵۳.

^{۱۰} www.depts.washington.edu

^{۱۱} گیرشمن، همان، هنر ایرانی در دوران پارسی و ساسانی، ص ۲۰۴

^{۱۲} زمانی، عباس (۲۵۳۵)، تاثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی، تهران، انتشارات اداره نگارش وزارت فرهنگ و هنر، ص ۲۳.

^{۱۳} خالدیان، ستار بهار (۱۳۸۷)، "تاثیر هنر ساسانی بر سفال دوره ی اسلامی"، *مجله باستان شناسی* شماره ۱۶، ص ۱۹-۲۰.

^{۱۴} عقیقی، رحیم (۱۳۷۴)، *اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته های پهلوی*، نشر توس، تهران: ص ۴۳۷.

^{۱۵} پور دادود، ابراهیم (۱۳۷۷)، *یشت ها*، ج ۱ و ۲، تهران: نشر اساطیر، ص ۵۱۶-۵۱۸

^{۱۶} یاحقی، محمد جعفر (۱۳۶۹)، *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*، تهران: نشر سروش، ص ۱۷۹-۱۸۰

^{۱۷} وانر، رکس (۱۳۸۷)، *دانشنامه اساطیر جهان*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: اسطوره، ص ۵۱۸

^{۱۸} گانتز، آن. سی و جت، پل، (۱۳۸۳) فلزکاری ایران (هخامنشی، اشکانی، ساسانی)، ترجمه شهرام حیدر آبادبان، نشر گنجینه هنر، ص ۱۴۵

^{۱۹} www.flickr.com

^{۲۰} *ibid*, 46

^{۲۱} زمانی، عباس (۲۵۳۵)، تاثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی، تهران، انتشارات اداره نگارش وزارت فرهنگ و هنر، ص ۱۷۲.